

حقوق شناسی عمومی

دوره میانی - ۳

قلمرو اجرا و تفسیر قواعد حقوقی

(کار بست حقوق)

مصطفی دانش پژوه

استادیار پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

بهار ۱۳۹۱

سرشناسه	دانش پژوه، مصطفی، ۱۳۳۵ -
عنوان و نام پدیدآور	قلمرو اجرا و تفسیر قواعد حقوقی (کار بست حقوق) / مصطفی دانش پژوه.
مشخصات نشر	تهران: جنگل؛ قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۰.
مشخصات ظاهری	۲۴۸ص.
فروست	حقوق شناسی عمومی. دوره میانی - ۳.
شابک	۹۷۸-۹۶۴-۹۸۱-۸۹۱-۷
وضعیت فهرست نویسی	فیپا
موضوع	حقوق
موضوع	حقوق - - تفسیر و استنباط
موضوع	حقوق - ایران - - تفسیر و استنباط
موضوع	فقه - - قواعد
شناسه افرو	پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
رده بندی کتب	۱۳۹ ق ۱۲۲۰/د۲ K۲۳۰
رده بندی دیوبی	۲۴۰
شماره کتاب شناسی ملی	۲۶۶۲۲۶۵

عنوان کتاب: قلمرو اجرا و تفسیر قواعد حقوقی (کار بست حقوق)

مؤلف: مصطفی دانش پژوه

ناشر: انتشارات جنگل

ناشر همکار: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه (شماره انتشار ۲۱۲، گروه حقوق ۲۴)

ناظر فنی: امین لشکری

حروفچینی و صفحه آرایی: اداره چاپ و انتشارات پژوهشگاه

نوبت و سال چاپ: اول، ۱۳۹۱

قطع و تیراژ: وزیری، ۱۰۰۰ نسخه

قیمت: ۶۵۰۰۰ ریال

شابک ۹۷۸-۹۶۴-۹۸۱-۸۹۱-۷

<http://www.junglepub.org>

[email:// Info@junglepub.org](mailto:Info@junglepub.org)

[Email: info@rihu.ac.ir](mailto:info@rihu.ac.ir)

تلفن: ۰۲۱-۶۶۴۸۶۱۱۵-۹-۶۶۴۸۲۸۳۰

۰۳۱۱-۳۲۰۵۰۶۷-۳۲۰۳۸۰۰-۹

Website: www.rihu.ac.ir

کلیه حقوق برای ناشران محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و مهار پدیده‌های انسانی | در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظر گرفتن واقعیت‌های عینی و فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع، شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارایی این‌گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است. پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک سو و اسلام به عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی (ره) به‌انگیزان جمهوری اسلامی، زمینه‌شکل‌گیری دفتر همکاری حوزه و دانشگاه را در سال ۱۳۶۱ فراهم ساخت و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت اساتید حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با عضویت شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جوامع علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار ده‌ها کتاب و نشریه علمی اشاره کرد.

کتاب حاضر هر چند به عنوان «منبع مطالعات کلی حقوقی» برای پژوهشگران عرصه علوم انسانی ـ اجتماعی، به ویژه فاضلان فقه آشنای حوزوی و «درآمدی بر فلسفه حقوق» برای دانش آمرختگان رشته حقوق و دانشجویان مقطع کارشناسی ارشد فراهم آمده است، در عین حال می تواند به عنوان «تذکره المدرسين»، اساتید گرانقدر درس «مقدمه علم حقوق» را در یادآوری و تجميع دانسته های پیشین و لازم برای تدریس کمک کند. لازم به یادآوری است که این اثر به صورت مشترک، بین پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و انتشارات جنگل که از ناشران فعال در زمینه نشر و توزیع کتاب های حقوقی می باشد، چاپ شده است.

در پایان پژوهشگاه لازم می داند از مؤلف محترم حجت الاسلام والمسلمین آقای مصطفی دانش پوره که با تلاش پیگیر و درازمدت خود این اثر را آفریدند و جناب مستطاب حجت الاسلام والمسلمین آقای دکتر قدرت الله خسروشاهی که از آغاز در تهیه طرح مشارکت داشته و تمامی متن را به دقت مطالعه و مباحثه نموده اند، و نیز ناظران و ناقدان محترم حضرت حجج الاسلام والمسلمین آقایان: دکتر سید مهدی دادمرزی، دکتر اسماعیل نعمت اللهی، دکتر احمد دیلمی و دکتر عباس کریمی که با نظارت و نقدشان بر اتقان این اثر افزودند سپاسگزاری کند.

فهرست مطالب

پیشگفتار	۱
بخش اول: قلمرو اجرای قواعد حقوقی	
مقدمه	۷
فصل اول: قلمرو اجرای قاعده حقوقی در مکان	۱۰
طرح بحث	۱۰
گفتار نخست: حقوق عمومی	۱۲
مبحث اول: حقوق اساسی	۱۳
مبحث دوم: حقوق اداری	۱۳
مبحث سوم: حقوق مالییه	۱۴
مبحث چهارم: حقوق کیفری	۱۴
مبحث پنجم: آیین‌های دادرسی	۱۶
گفتار دوم: حقوق خصوصی	۱۶
مبحث اول: قوانین مربوط به اموال (حقوق اموال و مالکیت)	۱۶
مبحث دوم: قوانین مربوط به قراردادها (حقوق قراردادها)	۱۷
مبحث سوم: قوانین مربوط به اسناد	۱۷
مبحث چهارم: قوانین مربوط به احوال شخصیه	۱۸
گفتار سوم: حقوق بین‌الملل عمومی	۲۲
گفتار چهارم: حقوق بین‌الملل خصوصی (تلافی قوانین یا تعارض قوانین در مکان)	۲۳
فصل دوم: قلمرو و اجرای قاعده حقوقی در زمان	۲۵
طرح بحث	۲۵

۲۶	گفتار نخست: محدوده زمانی اجرای قاعده (قلمرو اجرای قانون در زمان به مفهوم خاص)
۲۷	مبحث اول آغاز اجرای قاعده حقوقی
۲۹	بند یک، چهره ایجابی (اثر فوری و مستقیم قاعده حقوقی)
۲۹	۱. شریعت
۳۱	۲. عرف
۳۲	۳. رویه قضایی
۳۲	۴. قانون
۳۳	بند دو، چهره سلبی (اصل عطف به ماسبق نشدن قواعد حقوقی) و استثنای آن
۳۳	۱. تبیین چهره سلبی قاعده
۳۴	الف) ضرورت
۳۵	ب) قلمرو جایگاه
۳۷	ج) اصل عطف به ماسبق نشدن در حقوق اسلام
۳۸	د) اصل عطف به ماسبق نشدن در حقوق ایران
۴۰	۲. استثنای چهره سلبی
۴۱	الف) تصریح قانونگذار
۴۲	ب) قوانین تفسیری
۴۳	ج) قوانین ترفیعی و ارفاقی
۴۴	د) قوانین مربوط به نظم عمومی
۴۶	ه) قوانین ابطالی
۴۷	بند سه) خلاصه و نتیجه کلام
۴۸	مبحث دوم: پایان اجرای قاعده حقوقی
۴۹	بند یک) پایان یافتن موعد یا منتفی شدن قید و شرط اجرای قانون
۵۱	بند دو) تعلیق اجرای قانون
۵۲	بند سه) حذف
۵۳	بند چهار) ابطال
۵۵	بند پنج) تخصیص و تقیید
۵۶	۱. زمینه مشترک تخصیص و نسخ و تعیین جایگاه تخصیص
۵۸	۲. تبیین تخصیص و توضیح موارد آن
۶۱	۳. تقیید
۶۱	بند شش) حکومت و ورود
۶۱	۱. حکومت

۶۴	۲. ورود
۶۶	بند هفت) نسخ
۶۶	۱. تعریف نسخ و فلسفه آن
۶۷	۲. شرایط نسخ
۷۰	۳. رابطه نسخ با دیگر عوامل پایان بخش اجرای قاعده حقوقی
۷۳	۴. دوران بین تخصیص و نسخ و تمیز مخصص از ناسخ
۷۶	۵. مقام صالح برای نسخ
۷۶	الف) قانونگذار
۷۸	ب) فقیهان و صاحبان فتاوی معتبر
۷۹	ج) مردم و سازندگان عرف
۷۹	د) قضات و مراجع سازنده رویه قضایی
۸۰	ه) شورای نگهبان
۸۰	۶. انواع و اقسام نسخ
۸۱	الف) انواع نسخ به لحاظ چگونگی تحقق
۸۱	یک - نسخ صریح
۸۳	دو - نسخ ضمنی
۸۶	ب) انواع نسخ به لحاظ محتوای ناسخ
۸۶	ج) انواع نسخ به لحاظ روشن بودن منسوخ
۸۷	۷. آثار نسخ
۸۸	گفتار دوم: تعارض قوانین در زمان
۸۸	مبحث اول: تبیین تعارض قوانین در زمان
۸۸	بند یک) طرح مسئله و تحریر محل بحث
۹۱	بند دو) چرایی و موارد پیدایش تعارض قوانین در زمان
۹۲	۱. موقعیت های حقوقی تدریجی الحصول
۹۳	۲. فاصله زمانی بین موقعیت حقوقی و آثار آن
۹۳	۳. آثار مستمر
۹۴	۴. آثار تدریجی الحصول
۹۴	بند سه) مصلحت های بنیادین لازم الرعایه در حل مشکل تعارض قوانین در زمان
۹۶	مبحث دوم: راه های حل تعارض
۹۷	بند یک) نظریه کلاسیک و قدیمی؛ «احترام به حقوق مکتسبه»
۹۷	۱. تبیین نظریه؛ قاعده و استثنای آن

۹۸	۲. نقد نظریه
۹۸	الف) اختلاف و ابهام در تعریف حقوق مكتسبه و تمیز آن از حقوق احتمالی
۹۹	ب) ابهام در تمیز آثار ضروری و آثار احتمالی
۹۹	ج) درهم آمیختگی دو قاعده «عدم تأثیر قانون در گذشته» و «اثر فوری قانون»
۱۰۰	د) عدم فراگیری
۱۰۰	ه) کامل نبودن پاسخ و راه حل
۱۰۱	۱. پیشگیری از ترقی و تکامل سریع اجتماع
۱۰۱	۲. دو نظریه مقبول و جدید «تمیز نوعی وقایع گذشته و آینده»
۱۰۳	۱. اثر فوری قانون و بی تأثیری آن در گذشته و استثنائات آن
۱۰۳	الف) تبیین قاعده
۱۰۳	یک - موقعیت های حقوقی تدریجی الحصول
۱۰۵	دو - فاصله زمانی بین موقعیت حقوقی و آثار آن
۱۰۶	سه و چهار - آثار مستمر و آثار تدریجی الحصول
۱۰۶	ب) استثنای قاعده
۱۰۹	۲. اثر فوری قانون و پایان بخشیدن به حکومت قانون قدیم و استثنائات آن
۱۰۹	الف) تبیین قاعده
۱۱۱	ب) موارد استثنای قاعده: حکومت و اجرای قانون قدیم و منسوخ در آینده
۱۱۱	یک - حوزه حقوق عمومی: استثنای قانونی (تصریح قانون گذار)
۱۱۲	دو - حوزه حقوق کیفری: اجرای قانون منسوخ اخف
۱۱۲	سه - حوزه حقوق خصوصی: اجرای قانون منسوخ زمان نقد و قرارداد
۱۱۵	گفتار سوم: نتیجه بحث و طرح دیدگاه حقوق اسلامی
۱۱۵	مبحث اول: نتیجه بحث
۱۱۸	مبحث دوم: نظریه حقوق اسلامی

بخش دوم: تفسیر قواعد حقوقی

۱۲۴	فصل اول: کلیات تفسیر
۱۲۴	گفتار نخست: مفهوم تفسیر و معنای تفسیر حقوقی
۱۲۵	مبحث اول: مفهوم خاص و محدود تفسیر
۱۲۶	مبحث دوم: مفهوم عام و موسع تفسیر
۱۲۷	گفتار دوم: موضوع تفسیر و موارد آن
۱۲۸	گفتار سوم: ضرورت تفسیر

۱۲۹	گفتار چهارم: رابطه تفسیر قانون با مبانی و اهداف آن
۱۳۱	گفتار پنجم: مکاتب تفسیری
۱۳۲	مبحث اول: مکاتب سنتی و کلاسیک
۱۳۳	بند یک) پیشینه
۱۳۳	بند دو) شیوه‌های تفسیر
۱۳۴	بند سه) قواعد حاکم بر تفسیر
۱۳۴	بند چهار) مبانی تفسیر
۱۳۵	بند پنج) نقد
۱۳۷	بند ششم) ارزیابی نهایی
۱۳۸	مبحث دوم: مکاتب تفسیری جدید
۱۳۹	بند یک) مکتب تاریخی-اجتماعی
۱۳۹	۱. تبیین مکتب
۱۴۰	۲. نقد و ارزیابی
۱۴۱	بند دو) مکتب تحقیق علمی آزاد
۱۴۱	۱. تبیین مکتب
۱۴۴	۲. نقد و ارزیابی
۱۴۵	گفتار ششم: انواع تفسیر
۱۴۵	مبحث اول: انواع تفسیر به لحاظ مرجع و مقام تفسیرکننده
۱۴۷	مبحث دوم: انواع تفسیر به لحاظ شیوه‌ها و روش‌های تفسیر
۱۴۷	بند یک) تفسیر ادبی (دستوری، لفظی، تحت‌اللفظی)
۱۴۸	بند دو) تفسیر تحلیلی
۱۴۹	بند سه) تفسیر تاریخی و مادی
۱۴۹	۱. روش تاریخی
۱۵۰	۲. روش مادی
۱۵۰	بند چهار) تفسیر بنیادی و مبنانگر (اصولی، سیستماتیک، علمی و ترکیبی)
۱۵۲	بند پنج) تفسیر گفتارشناختی
۱۵۳	مبحث سوم: انواع تفسیر به لحاظ قلمرو (تفسیر مضیق و تفسیر موسع)
۱۵۸	گفتار هفتم: تفسیر در فقه و حقوق اسلام
۱۶۴	فصل دوم: تفسیر در نظام حقوقی ایران
۱۶۵	گفتار نخست: انواع تفسیر

۱۶۵	مبحث اول: تفسیر شخصی یا نظری
۱۶۶	مبحث دوم: تفسیر اداری و مشورتی
۱۶۷	مبحث سوم: تفسیر قانونی
۱۶۸	بند یک) تفسیر قانونی قانون اساسی
۱۶۹	۱ آیین تفسیر
۱۶۹	۲ انواع تفسیر
۱۷۰	۳ انواع صلاحیت
۱۷۰	۴ کیفیت تفسیر و اصالت صلاحیت
۱۷۲	بند دو) تفسیر قانونی قوانین عادی (پارلمانی)
۱۷۳	بند سه) تفسیر قانونی قوانین غیر پارلمانی
۱۷۴	مبحث چهارم: تفسیر قضایی
۱۷۶	گفتار دوم: اصول حاکم بر تفسیر و شیوه‌های آن در نظام حقوقی ایران
۱۷۶	مبحث اول: مبنای ماهوی
۱۷۸	مبحث دوم: مبنای شکلی
۱۸۰	مبحث سوم: جمع‌بندی و نتیجه
۱۸۰	گفتار سوم: موارد تفسیر و ضوابط حاکم بر آن (شیوه‌های تفسیر)
۱۸۰	مبحث اول: موارد تفسیر
۱۸۱	بند یک) از نگاه منطقی و تحلیلی
۱۸۳	بند دو) از نگاه قانون ایران
۱۸۴	۱. ابهام و اجمال
۱۸۶	۲. تعارض قوانین
۱۸۶	۳. نقص یا سکوت قانون (فقدان قانون)
۱۸۷	مبحث دوم: ضوابط تفسیر
۱۸۷	بند یک) ضوابط مربوط به تفسیر قانون روشن و ظاهر (استظهار و قاعده فقهی)
۱۸۸	۱. مرحله نخست: دلالت تصویری و استظهار
۱۸۹	الف) منطوق
۱۸۹	ب) سیاق
۱۹۱	ج) مفاهیم
۱۹۱	یک - مفهوم موافق (به معنای اعم)
۱۹۳	دو - مفهوم مخالف
۱۹۹	د) تکمله: تأویل یا ظهور ثانوی

۲۰۰	۲. مرحله دوم: دلالت تصدیقی و اصول لفظی
۲۰۲	الف) اصالة الحقيقة
۲۰۲	ب) اصالة العموم
۲۰۳	ج) اصالة الاطلاق
۲۰۳	د) اصالة عدم التقدير
۲۰۴	بند دو) ضوابط مربوط به تفسیر قانون مبهم و مجمل (استنباط و قاعده یابی)
۲۰۵	۱. مرحله نخست: پیچیدگی ذاتی و درونی (ابهام) و ضوابط مربوط به رفع آن ...
۲۰۶	الف) جایگاه و موارد پیچیدگی ذاتی و درونی (ابهام)
۲۰۶	یک - شبهه حکمیة
۲۰۷	دو - شبهه موضوعیة
۲۰۹	ب) ضوابط مربوط به تفسیر پیچیدگی ذاتی و درونی
۲۱۱	۲. مرحله دوم: پیچیدگی عرضی و بیرونی (اجمال ناشی از قوانین متعدد و...) ..
۲۱۲	الف) موارد تعارض ظاهری و ضوابط حل آن
۲۱۶	ب) موارد تعارض واقعی و ضوابط حل آن
۲۱۹	ج) جمع بندی و تلخیص
۲۲۰	بند سه) ضوابط مربوط به فقدان قانون (اجتهاد و قاعده سازی)

منابع و مأخذ ۲۲۳

نمایه ها ۲۲۹

ای نام تو بهترین سرآغاز
بی نام تو نامه کی کنم باز

پیشگفتار

واژه «حقوق» در ادبیات فارسی، در معانی متعدد و متفاوتی به کار می رود از جمله: «جمع حق»، «مجموعه مقررات حاکم بر روابط اجتماعی» و «علم حقوق». آنچه اصالتاً موضوع این کتاب و دیگر کتاب های این مجموعه است، معنای اخیر، یعنی «علم حقوق» است، هر چند از این رهگذر و در راستای شناسایی بیشتر علم حقوق، از معانی دیگر نیز بحث خواهد شد؛ بدین ترتیب، این پژوهش، در گروه پژوهش هایی قرار می گیرد که در اصطلاح «علوم درجه دوم» نامیده می شوند؛ یعنی علومی که درباره دانش های دیگری بحث و تحقیق می کنند. ارائه این شناخت کلی و اجمالی و درجه دومی، دستکم در حوزه حقوق، در سه سطح ابتدایی و مقدماتی، میانی و استنتاجی و بالاخره عالی و نظریه پردازی قابل انجام است.

سطح ابتدایی و مقدماتی، تقریباً ویژه دانشجویان تازه وارد رشته حقوق است. دانشجویانی که چه بسا بدون آگاهی کافی از موضوع و محمول و هدف رشته تحصیلی خود، می خواهند وارد عرصه علم حقوق شوند. بنابراین، لازم است در آغاز، هر چند به صورت اجمالی و کلی با علم حقوق آشنا شوند تا ادامه راه را با روشنی و استواری بینمایند. برای تحقق این منظور، دو واحد درسی مستقل با عنوان «مقدمه علم حقوق» برای دانشجویان این رشته و نیز رشته های فقه و مبانی حقوق، فقه و حقوق، حقوق و علوم قضایی، علوم سیاسی و... پیش بینی شده است و کتاب های متعددی با همین عنوان یا عناوین مشابه و نزدیک مانند: کلیات علم حقوق، مبادی علم حقوق، مقدمه عمومی علم حقوق، کلیات مقدماتی حقوق، مبانی و کلیات علم حقوق، دیباچه ای بر دانش حقوق^۱ و امثال آن از سوی اساتید فن به رشته تحریر در

۱. برای اطلاع بیشتر از کتاب هایی با این عناوین، به کتابنامه آخر همین کتاب مراجعه کنید.

آمده است. بدیهی است در نوشتاری در این سطح، باید حتی المقدور بدون ورود در مباحث استدلالی، به ارائه شناختی ساده و راهنما بسنده کرد.

سطح میانی و استنتاجی، ویژه کسانی است که تقریباً با یک دوره کامل حقوق آشنا شده‌اند و شاخه‌های گوناگون حقوق را با مسائل جزئی آن، مطالعه کرده‌اند و اینک فارغ از مسائل ریز جزئی و موردی، می‌خواهند یکبار دیگر به مباحث عام، فراگیر و مشترک حقوقی نگاهی کلی بيفکنند. مطالعه نوشتاری در این سطح، که می‌توان از آن با عنوان «حقوق‌شناسی عمومی» یاد کرد و طبعاً از مباحث استدلالی و تجزیه و تحلیل و استنتاج بی‌بهره نخواهد بود، افزون‌بر آنکه برای دانش‌آموختگان حقوق سودمند است، برای دیگر ارباب فضل در علوم انسانی-اجتماعی، به‌ویژه فاضلان فقه‌آشنای حوزوی که می‌خواهند با علم حقوق آشنا شوند نیز مفید است.

سطح عالی و نظریه‌پردازی که معمولاً با نام «فلسفه حقوق» از آن یاد می‌شود، به عمیق‌ترین لایه‌های مباحث کلی حقوق می‌پردازد و نظریات گوناگون را درباره چستی و چگونگی و هدف حقوق وامی‌کاود و در نهایت، یکی از آن نظریه‌ها را برمی‌گزیند یا خود نظریه‌ای جدید ابداع می‌کند.

کتاب حاضر با عنوان «قلمرو اجرا و تفسیر قواعد حقوقی» مطالعه و پژوهشی در سطح میانی است که از میان مجموعه مباحث فراوان مربوط به حقوق‌شناسی عمومی، تنها از تفسیر و قلمرو اجرای قوانین سخن می‌گوید و البته بیشتر از نگاه حقوق اسلام و ایران به بحث می‌پردازد.

ناگفته نماند در مستندسازی مطالب، ارجاع به یک متن، لزوماً به معنای تأیید و پذیرش مطالب آن متن از سوی نویسندگان آن منابع یا این اثر نیست، بلکه بیشتر جهت راهنمایی خواننده محترم به منبع یا منابعی برای مطالعه بیشتر است.

امید آنکه این اثر ناچیز بتواند دانش‌آموختگان حقوق را در بازخوانی بخشی از آموخته‌ها و استنتاج نظری و کلی از آنها، یار و مددکار، و ارباب فضل و دانش در دیگر عرصه‌های علوم انسانی را در آشنا شدن با عرصه علم حقوق، چراغی راهنما باشد.

خدای را بر این توفیق شاکرم و در راستای تشکر از او، سپاس صمیمانه خویش را تقدیم می‌دارم به همه کسانی که به‌طور مستقیم و غیرمستقیم در پدیدآمدن این اثر سهمی داشته‌اند:

- پدر و مادرم، که سنگ‌بنای تربیت علمی و دینی مرا نهادند؛ رضوان الهی نصیبشان باد!
- همه معلمان و اساتیدی که مرا خواندن و نوشتن آموختند و با فقه و حقوق آشنا ساختند؛ سلامت، قرینشان باد و توفیقشان افزون، و اگر از قید حیات رسته‌اند، بهشت الهی مأوایشان!
- همکار گرامی و رفیق شفیقم، جناب حجت‌الاسلام والمسلمین آقای دکتر قدرت‌الله خسروشاهی - ادام‌الله ایام افادته - که از آغاز، در تهیه و تدوین طرح مشارکت داشتند و رنج مطالعه و نقد و تصحیح بقیه مباحث را تحمل کردند. بدون تردید بی‌مدد و پشت‌گرمی ایشان، این سلسله نوشتار پدیدار نمی‌گشت.
- همه صاحبان آثاری که از نوشته‌هایشان بهره‌جستم و اساتید و دوستانی که از نقد و رهنمودشان فایده بردم، به‌ویژه استاد ارجمند، جناب آقای دکتر عباس کریمی که در آغاز راه و تهیه طرح تحقیق از هدایت‌هایشان و در ادامه کار، از دیدگاه‌های سازنده‌شان بهره‌مند شدم، و فاضل دانشمند جناب مستطاب حجت‌الاسلام والمسلمین آقای دکتر سید مهدی دادرزی که در پایان کار از اظهارنظرهای دقیق و عالمانه‌شان سود جستم. نیز ناقدان بصیر، حضرات حجج‌الاسلام والمسلمین آقایان: دکتر اسماعیل نعمت‌اللهی و دکتر احمد دیلمی که نقدهایشان بر انتقاع اثر افزود.
- ویراستار محترم، فاضل گرامی، جناب آقای محمود سوری که در روان‌سازی متن تلاشی وافر و ارجمند مبذول داشتند.
- همه دست‌اندرکاران پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، به‌ویژه همکاران گروه حقوق، مسئول محترم و کارکنان کتابخانه، اداره نشر و ویرایش، معاونت‌های پژوهشی و فقه و ریاست محترم پژوهشگاه.
- مدیریت‌های محترم و کارکنان گرامی کتابخانه تخصصی فقه و اصول حضرت ایت‌الله العظمی سیستانی و کتابخانه دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران که در استفاده‌ام از آن کتابخانه‌های مبارک، کمال مساعدت را مبذول داشتند.
- همسر مهربان و فرزندان عزیزم که با شکیبایی فزون از حدشان، انرژی پژوهش و نگارش را استمرار می‌بخشیدند.

و سرانجام، خاضعانه عرض پوزش و اعتذار دارم به ساحت گرامی همه صاحب‌نظران بزرگوار و عزیزی که سخن‌والایشان را درست نشنیدم. درست نخواندم و درست نفهمیدم و در نتیجه، به سادگی از کلامشان عبور کردم یا جسورانه به تیغ نقدشان کشیدم و در نهایت، از

همه آنان و همه خوانندگان محترم درخواست دارم نه با دیده اغماض، که با نگاه اصلاحی و انتقادی به این اثر بنگرند و اگر آن را قابل دیدند، با هدیه‌ای از انتقادات و اصلاحات، نویسنده را قرین امتنان مضاعف فرمایند.

ای غایت عقل و عشق، در گفت و شنفت
در ختم سخن حمد تو می‌باید گفت

و آخر دعوانا

ان الحمد لله رب العالمین و صلی الله علی محمد و آله الطاهرین

مصطفی دانش‌پژوه — پاییز ۱۳۹۰